

Vaardigheid in overleven

Over de sociale competenties van dak- en thuislozen¹

Lia van Doorn

1 Inleiding

De laatste jaren neemt de publieke aandacht voor dak- en thuisloosheid² toe. De media besteden er met grote regelmaat aandacht aan en ook de wetenschappelijke belangstelling voor dit thema neemt toe. In onderzoek worden oorzaken van dak- en thuisloosheid gezocht in uiteenlopende richtingen: in individuele kenmerken, in de wijze waarop maatschappelijke instanties functioneren of in algemene sociaal-culturele kenmerken van de moderne samenleving (vgl. Wennink en Van Weeghel 1993). Daarbij wordt de nadruk nu eens op het ene niveau gelegd, dan weer op het andere. Sociaal-psychologen richten de aandacht in het bijzonder op het opsporen van individuele 'disfuncties' van dak- en thuislozen: ontwikkelingsstoornissen en persoonlijkheidstekorten. Sociologen daarentegen zijn met name geïnteresseerd in collectieve processen en de invloed daarvan op het ontstaan en de besteding van dak- en thuisloosheid, zowel op het niveau van de abstracte samenleving als op het niveau van de alledaagse leefwereld van de onderzochten.

Overzien we de sociaal-wetenschappelijke benaderingen van onderzoek naar dak- en thuisloosheid in Nederland en de accenten die daarin worden gelegd, dan blijkt dat de sociaal-psychologische benadering kan worden beschouwd als een dominant paradigma. Van een sociologische onderzoekstraditie op dit terrein is nauwelijks sprake. Deze eenzijdigheid in benadering kan leiden tot individualisering van thuisloosheid als sociaal probleem. Door de overdreven nadruk in onderzoek op ontwikkelingsstoornissen en persoonlijkheidstekorten wordt er mijn inziens té zeer een beeld geschetst van dak- en thuislozen als incompetent personen. Zo'n constatering mag dan wel niet geheel zonder grond zijn, zij gaat toch voorbij aan de wezenlijke capaciteiten van de betrokkenen en aan de sociale processen die aan dak- en thuisloosheid ten grondslag liggen. Ik zou dan ook willen pleiten voor een accentverschuiving naar onderzoek vanuit een sociologisch perspectief, met aandacht voor 'sociale competenties' van dak- en thuislozen. Ter illustratie presenteer ik een aantal bevindingen uit een stadsetnografische studie waarin de betrokkenen worden benaderd als relatief competente actoren. Het betreft een studie uit 1994 die grotendeels is gebaseerd op diepte-interviews met 64 dak- en thuislozen.³ Met hen werd contact

gelegd in vier laagdrempelige opvangvoorzieningen in de stad Utrecht. Naast de data die zijn verzameld met behulp van de interviews, werd gebruikgemaakt van de verslaglegging van observaties. Het betreft een 'intensieve' methode van onderzoek. Deze methode leent zich met name voor een zo gedetailleerd mogelijke weergave van de bestudeerde levenssituatie, met bijzondere aandacht voor de manier waarop de onderzochten hun situatie zelf ervaren en verwoorden. Ze geeft inzicht in de sociale dimensies en de dynamiek daarin, hetgeen doorgaans minder zichtbaar wordt in kwantitatief onderzoek (vgl. Swanborn 1987; Maso 1987). In deze studie is de aandacht met name uitgegaan naar de problemen waar dak- en thuislozen in hun dagelijks leven voor worden gesteld, de oplossingen die zij daarvoor trachten te vinden, hun motieven en redeneerpatronen achter hun gedrag.

Dit artikel is opgebouwd uit drie delen. Eerst geef ik een beknopt overzicht van onderzoek naar dak- en thuislozen in de Verenigde Staten en Nederland en de benaderingen die zich daarin aftekenen. Er wordt een lacune zichtbaar gemaakt die voortkomt uit de dominantie van het sociaal-psychologische paradigma en de nadruk in onderzoek op de predispositie van dak- en thuislozen. Vervolgens presenteer ik de bevindingen uit een stadsetnografische studie waarin nadrukkelijk aandacht is voor de competenties van dak- en thuislozen. Ten slotte wordt de balans opgemaakt en gepleit voor een evenwichtiger samenstel van onderzoekbenaderingen.

2 Sociaal-wetenschappelijke benaderingen

In sociaal-wetenschappelijke studies naar dak- en thuislozen in de Verenigde Staten en Nederland tekenen zich verschillende benaderingen af. Hiervan wordt in vogelvlucht een overzicht gegeven, gebaseerd op toonaangevende publicaties.⁴

In 1923 verscheen in de Verenigde Staten de inmiddels klassiek geworden studie *The hobo: The sociology of the homeless men* van Anderson. Deze studie staat in de etnografische onderzoekstraditie van de inmiddels befaamde Chicago School. De auteur beschrijft op indringende wijze de levenswijze van hobo's (rondtrekkende seizoenarbeiders), tramps (landlopers die rondtrekken maar geen werk zoeken), bums (stedelijke zwervers die niet rondtrekken en niet werken) en home-guards (stedelijke scharrelaars die niet rondtrekken maar wel werk zoeken). Met deze studie werd in de Verenigde Staten een traditie van intensief sociologisch onderzoek naar dak- en thuisloosheid ingezet. Daarna volgden meer studies die ontsproten aan de etnografische traditie van de Chicago School, zoals de klassiekers *Men on the move* (Anderson 1940), *Skid row in American cities* (Bogue 1963) en *You owe yourself a drunk* (Spradley 1970). Ook recent verscheen een aantal studies in deze traditie (Rossi 1989; Snow and Anderson 1993; Cohen and Sokolowsky 1989; Liebow 1993). Hoewel sociologisch onderzoek op dit terrein in de Verenigde Staten een lange traditie kent, nemen studies uit deze traditie een bescheiden plaats in binnen de groeiende stroom publicaties over dak- en thuislozen.⁵ De studies die de afgelopen

tien jaar in de Verenigde Staten werden uitgebracht, worden door Snow en Anderson (1993: 18) als volgt gekarakteriseerd: 'Most are based on questionnaire surveys of the homeless or of shelter providers, (...) and are concerned primarily with the demographics and disabilities of the homeless.' De auteurs stellen dat er in onderzoek te weinig oog is voor abilities van de onderzochten. Ik kom hier later nog op terug.

Vergelijken we de onderzoekstraditie in de Verenigde Staten met Nederland, dan valt op dat de wetenschappelijke belangstelling voor dak- en thuislozen in ons land geleidelijk op gang komt. Tegen het eind van de vorige en het begin van deze eeuw, verschijnen er incidenteel studies over landlopers, bedelaars en onmaatschappelijken.⁶ In de jaren vijftig doet de term 'thuislozen' zijn intrede. De wetenschappelijke belangstelling spitst zich toe op deze categorie en vanaf begin jaren zestig wordt er meer systematisch onderzoek naar verricht: er verschijnen onder andere studies van Horst (1962) en Mullink (1963). Halverwege de jaren zestig geeft Laeyendecker (1964) een overzicht van de onderzoekliteratuur naar dak- en thuisloosheid tot dan toe. Daarin tekenen zich verschillende richtingen af, al naar gelang de wetenschappelijke disciplines van de auteurs. Het zwaartepunt ligt bij onderzoek dat is verricht door psychologen en door psychiaters. Sociologen in Nederland hebben zich tot dan toe nauwelijks met het dak- en thuislozenvraagstuk beziggehouden.

In 1969 verschijnt een psychologische studie over thuislozen van Heydendael. Sindsdien publiceren de Nijmeegse sociaal-psychologen Heydendael en Nuy verscheidene studies en artikelen⁷ en zetten daarmee de toon in de wetenschappelijke discussie over thuisloosheid. De auteurs zoeken de verklaringsgronden voor thuisloosheid voornamelijk in de ontwikkelingspsychologische problematiek van de betrokkenen: ze leggen de nadruk op 'intra-psychische' factoren. Heydendael stelt onder meer dat dak- en thuislozen, wanneer men hen vergelijkt met anderen, een aantal karakteristieke psychologische kenmerken hebben. Zij hebben een gebrekkige sociale waarneming, hetgeen zich uit in het slecht kunnen onderscheiden van hoofden en bijzaken en het slecht kunnen doorzien en overzien van situaties. Daarnaast is er veelal sprake van een tekort aan sociale vaardigheden, waardoor ze onder andere niet in staat zijn om zich een eigen territorium te verwerven.

Het jaar 1987 staat in het teken van het 'Internationale jaar voor dak- en thuislozen'. Wellicht gaf de verhoogde publieke belangstelling voor dit thema nieuwe impulsen aan de wetenschappelijke interesse. Want begin jaren negentig verschenen – naast publicaties van Heydendael en Nuy – ook publicaties van andere auteurs. Nu ging het onder meer om kwantitatieve studies waarbij demografische kenmerken van dak- en thuislozen in kaart werden gebracht en hun aantal werd bepaald (Van Waveren et al. 1990; VNG/SGBO 1990; Heydendael et al. 1988, 1990) en psychologische studies over de relatie tussen thuisloosheid en psychische stoornissen (Blom en Perquin 1990; NRV 1993; Wennink en Van Weeghel 1993). Ook sociologen – die zich tot begin jaren negentig nog nauwelijks met het thema bezighielden – betreden dit terrein

van onderzoek nu schoorvoetend. Er verschijnt een aantal publicaties en enkele studies, zowel vanuit stadssociologisch als cultuursociologisch perspectief.⁸

In het stadssociologisch perspectief wordt de aandacht voornamelijk gericht op het niveau van het alledaags sociaal handelen. Het accent ligt op de invloed van de directe omgeving op de levenswijze van dak- en thuislozen en er wordt met name gekeken naar de situationele aanpassing van de betrokkenen. Een viertal recente studies – voornamelijk afkomstig van de UvA – kan hieronder worden gerangschikt. In de studie naar dak- en thuislozen in Amsterdam en elders in de Randstad beschrijven Deben et al. (1992) de invloed van het stedelijk milieu op dak- en thuisloosheid. De auteurs richten zich op de relatie tussen dak- en thuisloosheid en 'moderne armoede'. Deze blijkt zeer complex. Armoede is in de levensloop van dak- en thuislozen een terugkerend verschijnsel en is nauw verweven met hun persoonlijke problematiek. Vogel (1996) richt de focus op processen van uitsluiting en sociaal isolement bij oudere alleenstaande mannen die op straat (dreigen te) belanden. Momenteel verricht Greshof (1996) een longitudinaal onderzoek waarbij gedurende vier jaar het verloop van individuele zwerfcarrières van circa 30 dak- en thuislozen wordt gevolgd. Voorts heeft de Rotterdamse socioloog Spierings (1996) intensief onderzoek verricht naar de onderkant van de woningmarkt en naar marginaal gehuisvesten. Hij beschrijft de woonomstandigheden en wooncarrières van logementbewoners en de wijze waarop deze worden beïnvloed door beleidsinterventies. Van de studies van Vogel, Greshof en Spierings wordt elders in dit nummer verslag gedaan.

In het cultuursociologisch perspectief wordt de aandacht gericht op het niveau van sociaal-culturele veranderingsprocessen in relatie tot dak- en thuisloosheid. Een artikel van Zijdeveld (1991) kan in deze benadering worden geplaatst. Deze stelt dat dak- en thuislozen in de overgeorganiseerde en complexe samenleving nauwelijks toegang hebben tot de institutionele middelen om de dominante waarden en doelstellingen te kunnen verwezenlijken. In reactie daarop geven zij hun maatschappelijke bindingen en verantwoordelijkheden op. Thuisloosheid is dan op te vatten als een vorm van maatschappelijke en culturele 'versterving'. Een artikel van Spierings (1991) kan eveneens onder deze benadering worden geschaard. Spierings neemt de moderniseringstheorie als uitgangspunt om thuisloosheid te duiden. Dak- en thuislozen kunnen niet voldoen aan de complexe eisen die de moderne samenleving aan hen stelt. In hun gedrag geven ze blijk van een gebrekkige moderniteit en als gevolg daarvan dreigen ze te worden gemarginaliseerd.

De studies overziend die de laatste decennia in Nederland naar dak- en thuislozen zijn verricht, kunnen we stellen dat er vanaf begin jaren zestig een tamelijk constante stroom studies en artikelen is verschenen van de hand van enkele auteurs, voornamelijk vanuit een sociaal-psychologisch perspectief. Pas in het begin van de jaren negentig kreeg het thema belangstelling in bredere kring en ontstond meer variatie in onderzoekbenaderingen. Naast publicaties vanuit sociaal-psychologisch perspectief verscheen ook een aantal artikelen en enkele studies vanuit stads- en cultuursociologisch

perspectief. In tegenstelling tot de Verenigde Staten kent Nederland geen traditie van intensief sociologisch onderzoek op dit terrein. Hooguit wordt daartoe momenteel een voorzichtige aanzet gegeven. We kunnen echter stellen dat in ons land het sociaal-psychologisch perspectief nog steeds overheerst: de trend die Laeyendecker in de jaren zestig signaleerde heeft zich verder doorgezet.

Het sociaal-psychologisch perspectief kent een lange traditie en heeft veel nieuwe inzichten opgeleverd. Er zijn echter ook belangrijke kanttekeningen bij te plaatsen. Zo wordt de problematiek van dak- en thuislozen te zeer gendividualiseerd, te weinig als sociaal probleem herkend en gedepolitiseerd. De nadruk ligt op het opsporen van individuele disfuncties. Dit kan tot gevolg hebben dat in de sociaal-psychologische benaderingswijze voorbij wordt gegaan aan de potenties van de betrokkenen. We zouden kunnen zeggen dat er een kloof gaapt tussen de sociaal-psychologische benadering, waarin individuele disfuncties worden geconstateerd en de cultuur-sociologische benadering, die juist collectieve disfuncties constateert. Beide leiden mijn inziens tot diskwalificatie van de mogelijkheden van de onderzochten. De cultuur-sociologische benadering duidt het thema dak- en thuisloosheid op abstracte wijze en besteedt weinig aandacht aan de empirische onderbouwing ervan.

Wellicht biedt de stadssociologische benadering, die sterk leunt op de empirie, aanknopingspunten om deze denigrerende kwalificaties te nuanceren. Aan de hand van eigen stadsetnografisch onderzoek zal ik laten zien dat er wel degelijk sprake is van een bepaalde mate van competentie van dak- en thuislozen, van logica in hun gedrag en sociale orde in hun leefwereld. In dit bestek kunnen niet alle bevindingen uit deze studie worden gepresenteerd. Ik zal me beperken tot het zichtbaar maken van competenties van dak- en thuislozen in relatie tot hun sociale leefwereld: de sociale contacten die zij al dan niet onderhouden en de sociale orde in het circuit.

3 Sociale contacten

In publicaties over dak- en thuislozen wordt in de regel gesteld dat de betrokkenen sociaal slecht geïntegreerd zijn. Ze hebben weinig sociale contacten en de aard van de contacten wijkt af van de gangbare opvattingen over hoe sociale contacten behoren te zijn. Over de vraag naar de achterliggende oorzaken daarvan lopen de zienswijzen echter uiteen. Een gangbare sociaal-psychologische opvatting is dat dak- en thuislozen worden gekenmerkt door een onvermogen om sociale contacten te leggen en te bestendigen. Heydendael (1969, 1987) stelt onder meer dat het socialisatieproces bij dak- en thuislozen tekortschiet. De sociaal emotionele ontwikkeling is verstoord geraakt en daardoor ontbreekt bij hen het vermogen om affectieve relaties aan te gaan. Daarbij worden hun contacten vooral opgevat als instrumenteel en materieel van aard. Er zou nauwelijks sprake zijn van intimiteit, empathie en vriendschap. Hiermee wordt tegelijkertijd verwezen naar één van de oorzaken van dak- en thuisloosheid: als gevolg van sociale tekorten zijn de betrokkenen niet of nauwelijks in

staat een zelfstandig bestaan op te bouwen. Door andere auteurs worden kritische noten geplaatst bij deze opvatting.⁹ Zij vragen zich af of het beperkte aantal sociale contacten en de specifieke aard van de contacten niet eerder een *gevolg* is van sociale aanpassingen aan de erbarmelijke omstandigheden dan dat deze voortkomt uit persoonlijke tekortkomingen of psychopathologische kenmerken. Tevens wordt de vraag gesteld of er bij de interpretatie van de sociale leefwereld van dak- en thuislozen niet te zeer wordt uitgegaan van middle class normen en waarden. Ik zal laten zien dat een stadsetnografische benadering, die oog heeft voor de competenties van actoren, tot een minder kleinerende opvatting leidt over de sociale relaties van dak- en thuislozen.

Zodra mensen dakloos worden, komen ze in een sociaal vacuüm terecht. De sociale kring waartoe ze in het verleden behoorden, is dan meestal al grotendeels weggefallen: op een enkele uitzondering na zijn dak- en thuislozen alleenstaand en als er nog contacten zijn, dan zijn deze meestal beperkt tot een kring van lotgenoten. Ze zijn in sociaal opzicht ook sterk op andere daklozen aangewezen want ze brengen veel tijd door in elkaars nabijheid. Activiteiten in de opvangvoorzieningen, zoals eten, slapen en televisie kijken, vinden plaats in groepsverband en in openbare ruimten komt men elkaar telkens weer tegen. Ze hebben nauwelijks privacy en kunnen weinig voor elkaar verbergen. Alles wat ze hebben past in een tasje, ze zien elkaars 'naakte bestaan', van alle franje ontdaan. Dit scheidt een indringende band tussen relatieve vreemden: een sfeer van lotsverbondenheid. Anderzijds zijn langdurige vriendschappen in het circuit zeldzaam. De meesten benoemen hun onderlinge contacten ook niet als vriendschappen, daarvoor kan men uiteindelijk te weinig op elkaar rekenen. De uitspraak: 'Je maakt geen vrienden langs de weg', is een algemeen gedeelde opvatting. Ieder zal voor zichzelf moeten kunnen zorgen.

Dak- en thuislozen benoemen anderen in het circuit waarmee ze contacten onderhouden als 'maten'. Ze trekken met elkaar op, soms in tweetallen, soms in grotere verbanden. Meestal zijn de onderlinge contacten gebaseerd op het gezamenlijk ondernemen van activiteiten zoals samen naar een andere stad reizen om daar een passantenverblijf te bezoeken of een biertje drinken in een park. Belangrijke functies in het onderlinge contact zijn: morele ondersteuning, veiligheid en gezelligheid. In contacten met anderen wordt noodzakelijke kennis opgedaan over het leven op straat. Onderling wordt uiteenlopende informatie uitgewisseld en men leent veelvuldig geld van elkaar. Dak- en thuislozen kunnen uit praktische overwegingen maar beter een goede verstandhouding hebben met hun lotgenoten, want ze komen elkaar onvermijdelijk weer tegen. De onderlinge contacten zijn echter ambigu (vgl. Cohen and Sokolovsky 1989). Enerzijds worden contacten snel en gemakkelijk gelegd: er is een snelle vertrouwdheid en er wordt veel samen gedeeld. Anderzijds kenmerken de contacten zich door 'breekbaarheid' en onderling wantrouwen waardoor de banden ook weer snel verstoord kunnen raken. Het is ook niet verstandig al te gehecht te raken aan elkaar. Er blijft meestal een vrijblijvende sfeer bestaan: zo weten personen

die veel tijd met elkaar doorbrengen meestal weinig van elkaars achtergronden. Men kent elkaars achternaam niet; soms kent men alleen elkaars bijnaam. Achternamen van lotgenoten zijn in hun levenswijze nauwelijks relevant. Nu en dan trekken dak- en thuislozen een langere periode met elkaar op en na verloop van tijd vallen deze contacten meestal weer uit elkaar. Deze onberekenbaarheid in de contacten kan onder meer voortkomen uit sterk wisselende stemmingen van de betrokkenen als gevolg van alcohol- en druggebruik of psychische problemen. Soms ontstaan problemen rond gezamenlijke financiële transacties en de afrekening daarvan. Bovendien beperkt de zwerfende levenswijze de continuïteit van contacten.

Wat daarbij veelal onderbelicht blijft, is de invloed van sociaal beleid op de leefwereld van dak- en thuislozen. Beleidsmaatregelen werken dikwijls bewust isolerend, ze verstoren sociale verbanden tussen dak- en thuislozen en werken sociaal isolement in de hand. Zo stuit het gezamenlijk reizen langs de opvangvoorzieningen in het land op praktische bezwaren. Deze vloeien voort uit het aanmeldingsbeleid van de passantenverblijven, hetgeen wordt verduidelijkt in het volgende citaat van een man van 48 jaar die vijf jaar dakloos is.

‘Vroeger gingen we met een man of vier op pad. Dan kon je meestal wel met die huizen per telefoon regelen dat je met z’n vieren kwam. Dan reserveerde je alvast een plek en dan ging je d’r met z’n allen naartoe, gezellig hoor. Maar per telefoon, dat doen ze nergens meer en dan is het moeilijk om plek te vinden voor vier man. Dus gaat ieder maar op z’n eigen.’

Daarnaast ondervinden dakloze ‘stellen’ moeilijkheden bij het vinden van een slaapgelegenheid waar men gezamenlijk kan overnachten. Passantenverblijven zijn namelijk meestal enkel ingesteld op de opvang van alleenstaande mannen. Dit bemoeilijkt het onderhouden van partnerrelaties tussen dak- en thuislozen en heeft tot gevolg dat er voor dakloze stellen weinig overnachtingsmogelijkheden beschikbaar zijn.

Een geheel van dak- en thuisloze personen en van lokaties waar deze personen elkaar treffen, wordt ook wel een dak- en thuislozencircuit genoemd: een definitie die overigens uit beleid voortkomt (vgl. Van Waveren et al. 1990). Binnen dit geheel zijn echter weer differentiaties aan te brengen. Er is een aantal kleinere circuits van dak- en thuislozen te onderscheiden en deze verschillen onderling van karakter. Zulke circuits bestaan uit een min of meer vaste kern van personen die elkaar op bepaalde lokaties ontmoeten. Er is daarbij niet zozeer sprake van een groepsgebeuren maar eerder van samenscholing van personen met een vergelijkbare identiteit en levensstijl. Sommige dak- en thuislozen bewegen zich in verschillende circuits, anderen maken er niet of nauwelijks deel van uit. Na verloop van tijd vallen de circuits meestal uit elkaar om vervolgens op een andere lokatie of in een gewijzigde samenstelling weer te ontstaan. Een in het oog springend voorbeeld is een druggebruikerscircuit dat zich in Utrecht ophoudt in en rond het Hoog Catharijne-complex. De

onderlinge contacten in dit circuit zijn voornamelijk geconcentreerd rond het ‘scoren’ en ‘gebruiken’ van harddrugs. Een tweede voorbeeld is een vrij constante groep thuisloze jongeren die elkaar ontmoet in een coffeeshop in de stad. In dit circuit is een collectief ritueel van softdruggebruik een belangrijke bindende factor. Bij een derde voorbeeld, een circuit van dak- en thuislozen die elkaar ontmoeten in een stadspark, zullen we uitgebreider stilstaan.

Een aantal dak- en thuislozen ontmoet elkaar overdag in het stadspark en in de aangrenzende bosjes wordt door hen nu en dan ook ’s nachts geslapen. De vaste kern van dit circuit kent elkaar al vele jaren, ze zijn gemiddeld wat ouder, de leeftijd ligt rond de veertig jaar. Het park is hun domein, het is hun wereld waar zij zich geen buitenstaander hoeven te voelen. Ze maken deel uit van een sociale kring van ‘gelijken’ en daaraan ontlene ze identiteit en eigenwaarde. Deel uitmaken van de sociale kring impliceert deelname aan collectieve activiteiten. Het collectief ritueel in dit circuit concentreert zich voornamelijk rond samen een pilsje drinken en in de gezamenlijkheid ervan belooft men elkaar met het gevoel ‘erbij te horen’. De mate van het gezamenlijk alcoholgebruik wordt door de groepsnorm vastgesteld. Om mee te kunnen tellen in het park is echter geld nodig want te vaak op kosten van anderen drinken geeft aanleiding tot ergernis. De beschikbare financiële middelen worden collectief gebruikt en daardoor ontstaat een onderling zorgsysteem. Voor deze dak- en thuislozen neemt alcoholgebruik een belangrijke plaats in bij de gezamenlijke tijdpassering. Wil men echter afstand nemen van zo’n circuit, dan is het niet gemakkelijk om zich te onttrekken aan de sociale druk die anderen uitoefenen om deel te blijven nemen aan het collectieve gedragspatroon. Wie niet meer meedoet, verbreekt de lotsverbondenheid in de contacten onderling en het is niet in het belang van de achterblijvers als de kring van lotgenoten kleiner wordt. Leden die zich eraan willen onttrekken, bijvoorbeeld nadat ze weer woonruimte hebben gevonden, worden aangespoord het oude gedrag weer voort te zetten. Die aansporingen zijn krachtig omdat pogingen om te stoppen met drinken of minder te gaan drinken, voor de betrokkenen tevens verlies van sociale contacten betekent. Contacten die dak- en thuislozen aangaan met lotgenoten vormen een belangrijke steun voor het moment. Echter, zodra een persoon pogingen onderneemt om terug te keren naar de reguliere samenleving, dan krijgt deze daarbij van de anderen uit het circuit weinig ondersteuning. In dergelijke situaties kunnen dak- en thuislozen zich nauwelijks aan elkaar optrekken. Integendeel. Ze houden elkaars levenswijze voornamelijk in stand; ze bevestigen elkaar in de oriëntatie op de levenswijze die hen bindt.

Hoewel veel dak- en thuislozen contacten met elkaar onderhouden, vinden ze niet allemaal aansluiting bij hun lotgenoten. Personen die recent op straat zijn beland, willen en kunnen zich over het algemeen niet identificeren met andere dak- en thuislozen. Deze recent daklozen willen meestal zo snel mogelijk weer van de straat af zien te komen en hun gedrag wordt daar in belangrijke mate door bepaald. Ze zijn zich er over het algemeen van bewust dat een intensieve omgang met andere – meer

geroutineerde – dak- en thuislozen een gevaar kan inhouden. Het kan op den duur namelijk tot gevolg hebben dat ze ‘thuis’ raken in het thuislozen-circuit. Dit staat op gespannen voet met de wens van een spoedige terugkeer naar de reguliere samenleving. Personen die recent dakloos zijn en zich blijven afsluiten voor contacten met lotgenoten, raken gaandeweg verder geïsoleerd. Slechts weinigen zijn in staat lange tijd in eenzaamheid door te brengen zonder psychische problemen te ondervinden. Dan blijkt vaak dat er alleen nog lotgenoten zijn om op terug te vallen. De noodzaak van sociale contacten zal in veel gevallen zwaarder gaan wegen dan het voornemen zich niet met andere dak- en thuislozen in te laten. Daarnaast beschikken recent daklozen nauwelijks over kennis en vaardigheden om te overleven. De ervaring leert hen gaandeweg hoe te overleven. Maar dan blijkt ook dat ze anderen in het circuit nodig hebben om noodzakelijke kennis op te doen: de meer geroutineerden kunnen hen inwijden in de trucs om te overleven op straat. Op den duur raken ze onvermijdelijk ‘thuis’ op straat en met lotgenoten. Ze worden bedreven in het benutten van de mogelijkheden die de omgeving hen biedt om aan de kost te komen. Daarvoor ontwikkelen ze een bepaalde attitude en specifieke sociale vaardigheden:

‘Kijk, als je geen geld hebt dan ga je kijken hoe je er aan kan komen (...). Ook als je mensen op straat ziet lopen: je kijkt hoe ze doen, hoe ze d'r uitzien, je let gewoon op. Je krijgt mensenkennis hè. Dan weet je gewoon waar je wat kan halen. Je wordt slim.’ (man, 23 jaar, zeven jaar dakloos).

Sommigen spreiden daarbij een grote mate van vindingrijkheid en creativiteit ten toon. De vaardigheden die ze zich daarbij eigen hebben gemaakt, zijn met name adequaat zolang ze dakloos zijn. Zodra de betrokkenen zich weer gaan vestigen zijn ze nauwelijks nog bruikbaar: om zich te kunnen handhaven in de reguliere samenleving zijn andere vaardigheden vereist.

Dak- en thuislozen met overheersende psychische problemen hebben over het algemeen weinig contact met anderen in het circuit. Een aantal van hen trekt zich uit eigen beweging terug. Als ze zich in een situatie bevinden die ze als bedreigend ervaren, nemen de psychiatrische symptomen meestal in hevigheid toe. Ze lijken zich daartegen te beschermen door zich af te schermen van de buitenwereld. Ze zonderen zich meestal uit eigen beweging af omdat ze door hun psychische toestand de nabijheid van anderen slecht kunnen verdragen en omdat ze door hun geringe assertiviteit gemakkelijk het slachtoffer worden van intimidatie en afpersing door andere dak- en thuislozen. Anderzijds worden ze ook buitengesloten omdat andere dak- en thuislozen zo min mogelijk met hen geassocieerd willen worden. Dit heeft tot gevolg dat hun mogelijkheden tot sociale interactie worden beperkt. De sociale vaardigheden die ze bezitten, verminderen hierdoor. Een vergaande vorm van vervuiling zal het isolement versterken. Met name deze categorie dreigt op den duur psychisch en fysiek sterk achteruit te gaan.

4 Sociale orde

Voor de buitenwereld lijkt de sociale positie die dak- en thuislozen innemen, op het eerste gezicht wellicht gelijk: ze bevinden zich op de bodem van de maatschappelijke orde. Vanuit het perspectief van dak- en thuislozen ligt dit genuanceerder: ze zijn zich bewust van verschillen in sociale posities die ze ten opzichte van elkaar innemen. Over het algemeen zijn ze selectief in de keuze met wie ze omgaan. Omgaan met bepaalde personen binnen het circuit, of deel uitmaken van bepaalde circuits, betekent afname of juist toename van het sociale aanzien dat men geniet. Dit betekent dat men wordt gemedan door anderen of juist wordt geaccepteerd. Door de zwerfende levenswijze van de betrokkenen is er in het circuit een voortdurende wisseling van personen. In contacten tussen dak- en thuislozen zullen de onderlinge verhoudingen dan ook telkens opnieuw moeten worden vastgesteld. Er is daarbij sprake van enige mate van ordening in de sociale leefwereld. Achtereenvolgens worden twee ordeningen beschreven: een ordening in de verhouding tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ categorieën én een ordening op grond waarvan dak- en thuislozen de vaardigen en minder vaardigen in het overleven op straat indelen.

Oude en nieuwe categorieën. Dak- en thuislozen geven aan dat de onderlinge verhoudingen in het circuit aan verandering onderhevig zijn (vgl. Deben et al. 1992). De veranderingen hangen onder meer samen met een verschuiving in voorkomende categorieën dak- en thuislozen. Grofweg is er een indeling te maken naar ‘oude’ en ‘nieuwe’ typen. Deze termen zijn overigens niet gebaseerd op de aanduidingen die dak- en thuislozen zelf gebruiken om het onderscheid aan te geven. Oude categorieën worden in de literatuur ook wel traditionele dak- en thuislozen genoemd. Dit zijn voornamelijk wat oudere mannen van Nederlandse afkomst met een chronische alcoholproblematiek. Ze beschikken meestal over een ruime ervaring in het dakloze bestaan, zijn geroutineerd en relatief zelfredzaam. Om zichzelf en hun ‘gelijken’ te benoemen gebruiken deze oude categorieën geuzennamen, zoals ‘jongens van de weg’, ‘heren van de weg’, ‘Heinekenjongens’ of ‘jongens van de fles’. De oude categorieën hebben een gezamenlijke geschiedenis die tussen hen is ontstaan door talrijke gedeelde ervaringen. Deze gezamenlijkheid kan berusten op sympathie maar evengoed op antipathie, het geeft kleur aan vriendschappen maar evengoed aan vijandschappen en verschaft de oude categorieën een bepaalde mate van sociale cohesie.

De nieuwe categorieën maken pas de laatste jaren in grotere getale deel uit van het circuit. Dit zijn met name vrouwen, jongeren, (ex-)patiënten uit psychiatrische instellingen, harddruggebruikers en allochtonen. Deze nieuwelingen zijn verhoudingsgewijs wat minder zelfredzaam en kampen met een relatief complexe problematiek. Er is bij hen ook minder sprake van onderlinge contacten.

De komst van nieuwe categorieën in het circuit heeft de spanning en de druk in de onderlinge verhoudingen vergroot en gaat gepaard met gevoelens van onveiligheid

bij de oude categorieën. De traditionele dak- en thuislozen signaleren veranderingen en verwoorden hun gevoelens daarover. Deze oude kern van dak- en thuislozen is gehecht aan de maatstaven, de normen en de levensstijl die onder hen tot ontwikkeling is gekomen. Voor hen zijn deze zaken nauw verbonden met hun zelfrespect en respect dat zij van anderen verwachten. Het gedrag van nieuwe categorieën wordt door hen, met hun gevoeligheid voor alles wat de eigen status in gevaar kan brengen, geassocieerd met een lagere status en met een dreigende verlaging van hun eigen status. Traditionele dak- en thuislozen vermijden dan ook over het algemeen nauwer contact met deze nieuwelingen. Vanuit de optiek van deze oude kern verhardt het leven op straat. Mede omdat ze zich nauwelijks openstellen voor contacten met nieuwelingen, komen ze er op den duur alleen voor te staan. De oude kern voelt zich steeds minder thuis in het circuit en een aantal van hen verdwijnt langzamerhand. Ze laten zich bijvoorbeeld opnemen in internaten of vinden onderdak in sociale of commerciële pensions.

Vaardigheid in overleven. Het tentoonspreiden van een grote vaardigheid en routine in het overleven op straat geeft dak- en thuislozen aanzien in het circuit. Zo is het in de onderlinge contacten statusverhogend om een lange carrière te hebben in het leven op straat. Illustratief daarvoor is dat de meer geroutineerden soms recent daklozen op hun plaats wijzen door opmerkingen te maken in de trant van: 'Ik loop al tien jaar langs de weg, jij komt pas kijken.' Hoe vaardig zij zijn, komt onder meer tot uitdrukking in de strategieën die zij hebben ontwikkeld om in hun levensonderhoud te voorzien en is af te zien aan de levensstandaard van de betrokkenen.

Dak- en thuislozen met een hogere levensstandaard vormen de bovenlaag in hun sociale orde. Ze spreiden verhoudingsgewijs een grotere vaardigheid ten toon in de wijze waarop zij aan de kost weten te komen. Sommigen zijn bijvoorbeeld bedreven in het 'lospraten' van geld bij kerken en pastorieën of van voorbijgangers op straat, terwijl anderen bedreven zijn in helen of dealen. Dergelijke trucs vereisen een bepaalde mate van inventiviteit, creativiteit, sociale en verbale vaardigheden. Ze leveren de desbetreffende een relatief stabiel inkomen op en deze kan zich dan een bepaald bestaansniveau permitteren. Bijvoorbeeld door zich te veroorloven om reiskosten te maken, de overnachtingsprijs van een passantenverblijf te betalen, geld aan anderen uit te lenen en ook nog een pakje shag, of nog beter, sigaretten aan te kunnen schaffen. Daarbij is het kunnen beschikken over geld, ook al gaat het maar om zeer kleine bedragen, een graadmeter voor de behendigheid in het overleven. Geld is dan ook een belangrijk symbool waaraan status wordt ontleend.

De onderlaag in de sociale orde wordt gevormd door de minst vaardigen in het overleven op straat. Dak- en thuislozen met psychische problemen behoren bijna zonder uitzondering tot deze categorie. Ze beschikken niet of nauwelijks over andere manieren om in hun onderhoud te voorzien dan 'scharrelen en schooien'. Zij zijn het minst succesvol in hun pogingen om aan de kost te komen en het levert hen nauwe-

lijks financiële mogelijkheden op. Binnen de onderlinge verhoudingen betekent dit dat zij door hun levensstijl nauwelijks respect afdwingen bij andere dak- en thuislozen.

Resumerend kan worden gezegd dat dak- en thuislozen een gesoleerd bestaan leiden. Ze hebben weinig sociale contacten en deze zijn weinig gevarieerd: ze bestaan voornamelijk uit contacten met lotgenoten. Zoals gezegd worden in de gangbare sociaal-psychologische benadering de verklaringen hiervoor gezocht in psychische defecten van de betrokkenen. Dak- en thuislozen worden daarbij opgevat als 'relationeel onbekwamen', die blij geven van onvermogen om sociale contacten te leggen en te bestendigen. In het voorgaande is een meer genuanceerd beeld van de betrokkenen naar voren gekomen.

Personen die als gevolg van psychopathologische kenmerken of tekortkomingen op sociaal gebied amper in staat zijn relaties te leggen en te onderhouden, zijn zeker aan te treffen. Bij een aantal van hen is echter niet alleen een persoonlijk onvermogen er de oorzaak van dat ze sterk geïsoleerd zijn: uit zelfbehoud zien ze zich er soms toe gedwongen zich af te sluiten voor anderen en ze worden eveneens door anderen buitengesloten. Bij veel andere dak- en thuislozen is wel degelijk sprake van een netwerk van sociale contacten en deze vormen een belangrijke ondersteuning in hun levenswijze. Hoe hun sociale leefwereld er uitziet, wijkt echter af van de gangbare opvattingen over hoe sociale relaties er uit behoren te zien. In hun situatie van bestaansonzekerheid kunnen dak- en thuislozen zich de luxe van een grotere emotionele binding met anderen en een grotere betrokkenheid meestal nauwelijks permitteren. Want als het er op aankomt zal ieder in eerste instantie het eigen hoofd boven water moeten houden. Bovendien bevordert de zwervende levenswijze de discontinuïteit in de contacten en worden sociale verbanden tussen dak- en thuislozen verstoord door beleidsmaatregelen. Gedrag dat op het eerste gezicht misschien lijkt te duiden op psychische defecten of sociaal onvermogen, kan bij nadere beschouwing veeleer worden opgevat als een functionele aanpassing van de betrokkenen aan hun beperkende omstandigheden. Dergelijke aanpassingen kunnen op den duur de oorspronkelijke problematiek die heeft geleid tot thuisloosheid, overschaduwen. In ieder geval wordt duidelijk dat de situatie van dakloosheid bij de betrokkenen op den duur veranderingen teweegbrengt en dat deze zich weerspiegelen in hun gedragswijzen. Het beeld dat in het voorgaande van de betrokkenen naar voren is gekomen, is niet enkel een beeld van sociaal incompetenten personen. Dak- en thuislozen zijn in staat om te overleven onder extreme omstandigheden. Een aantal van hen ontwikkelt daarbij uiteenlopende vaardigheden die hen in staat stellen om hun bestaansniveau te handhaven of te verbeteren.

5 Discussie

Tot besluit bepaal ik me tot de repercussies van de geconstateerde eenzijdigheid in onderzoekbenaderingen voor opvattingen over dak- en thuisloosheid. Mijn inziens kan allereerst worden gesteld dat de gangbare – door sociaal-psychologen gedomineerde – opvatting van dak- en thuislozen als 'relationeel onbekwamen' en als personen met tekortkomingen in de persoonlijkheid, genuanceerd dient te worden. De bevindingen uit het voorgaande wijzen uit dat dak- en thuislozen niet zonder meer kunnen worden beschouwd als incompetente, sociaal disfunctionerende mensen. In de – op het eerste gezicht – wellicht chaotische en structuurloze leefwereld, is bij nadere beschouwing sprake van onderling sociaal contact en van enige sociale ordening. Het beeld dat van de onderzochten naar voren is gekomen, is ongetwijfeld het beeld van kwetsbare personen. Het geeft echter eveneens een beeld van personen die zich aanpassen aan hun beperkende omstandigheden en die vaardigheid ontwikkelen om er – gegeven hun situatie – het beste van te maken. Een te eenzijdige opvatting van de betrokkenen als 'onbekwamen', doet onrecht aan de sociale competentie die velen van hen ook kenmerkt.

Zoals gezegd richt de sociaal-psychologische onderzoekbenadering zich met name op de psychische predispositie van dak- en thuislozen. In de cultuur- en stads-sociologische benaderingswijze is vooral oog voor de invloed van omgevingsfactoren. De laatste benadering leunt sterk op empirische onderbouwing. Hoewel deze intensieve methode door de relatief geringe omvang van de onderzoekpopulatie een exemplarisch karakter heeft, draagt zij bij aan een grote precisering van de onderzoekgegevens en biedt aanknopingspunten om theorieën en opvattingen over de onderzochten te toetsen en te nuanceren. Ze leent zich er in het bijzonder voor om de dynamiek in de sociale leefwereld van de onderzochten zichtbaar te maken en het perspectief van de onderzochten zelf voor het voetlicht te brengen. Omdat er in deze benaderingswijze oog is voor de weerbaarheid en vitaliteit van de betrokkenen, biedt ze bovendien aanknopingspunten voor het zoeken naar beleidsmaatregelen die de potenties van de onderzochten op een positieve manier aanwenden en activeren. Mijn inziens ligt daarin een belangrijke opdracht voor toekomstig onderzoek.

Een beperking van stadssociologisch en etnografisch onderzoek is dat het in de regel een retrospectief karakter heeft. Het kan daardoor bijvoorbeeld onvoldoende inzicht verschaffen in de vraag of bepaalde gedragskenmerken van dak- en thuislozen nu moeten worden toegeschreven aan oorzaken of aan gevolgen van dak- en thuisloosheid. Langlopend intensief onderzoek zou wat dit betreft aanvullende inzichten kunnen verschaffen.

In dit artikel is getracht een bijdrage te leveren aan de discussie tussen sociaal-psychologische en sociologische benaderingen van dak- en thuisloosheid en aan een verschuiving van onderzoek ten gunste van een sociologisch perspectief. Er is – om precies te zijn – gepleit voor een opwaardering van de intensieve methode van onder-

zoek naar dak- en thuislozen en voor een verhoogde aandacht voor de competenties van de onderzochten. Het is evident dat voor het zoeken naar verklaringen van dak- en thuisloosheid een samenstel van complementaire onderzoekbenaderingen noodzakelijk is. Dit pleit er voor om de achterstand in onderzoek vanuit een sociologische benadering in te halen en vervolgens te streven naar een evenwichtige verdeling van zowel 'op het individu' en 'op de omgeving' georiënteerde benaderingen, als van kwantitatieve en intensieve benaderingen van onderzoek.

Noten

1. Met dank aan Godfried Engbersen, Don Kalb en René Gabriëls voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

2. Door de andere auteurs in dit nummer wordt uitgebreid stilgestaan bij de definitiekwestie. In dit artikel wordt de verzamelterm dak- en thuislozen gebruikt.

3. In het onderzoek zijn de gegevens verwerkt van uitgebreide interviews met 64 bezoekers van laagdrempelige opvangvoorzieningen voor dak- en thuislozen in Utrecht. Vier personen die werden benaderd voor een interview, wilden niet meewerken. Het profiel van de respondenten wordt hierna beknopt weergegeven (n = 64 en de absolute aantallen staan tussen haakjes).

Sekse. De verdeling naar mannen en vrouwen is respectievelijk 89% (57) en 11% (7). In tabel 1 wordt weergegeven hoe de leeftijdsverdeling is opgebouwd

Leeftijdsverdeling. Tabel 1 geeft een overzicht van de leeftijdsverdeling van de respondenten (n = 64).

Tabel 1: Leeftijdsverdeling

≤19 jaar	3%
20 - 24 jaar	16%
25 - 34 jaar	16%
35 - 44 jaar	45%
45 - 54 jaar	13%
55 - 64 jaar	5%
65 ≥ jaar	2%
	100%

Tabel 2: Zwerfduur van de respondenten (n = 60)

≤ 3 maanden	7%
3 - 6 maanden	8%
6 maanden - 1 jaar	18%
1 - 2 jaar	7%
2 - 3 jaar	12%
3 - 5 jaar	18%
5 - 10 jaar	15%
10 - 15 jaar	10%
15 - 20 jaar	5%

100%

Land van herkomst. Het land van herkomst

van de respondenten in absolute getallen is achtereenvolgens: Nederland 51, Suriname en de Antillen 4, Marokko 4, Peru 1, Oostenrijk 1, België 1 en Griekenland 1.

Zwerfduur. Tabel 2 geeft een overzicht naar de zwerfduur van de respondenten: dit betreft de termijn die is verstreken sinds de respondenten dakloos zijn geworden. Van de 64 respondenten hebben 4 personen zich inmiddels gevestigd. Deze zijn in deze indeling buiten beschouwing gelaten.

Opleiding. Tabel 3 geeft een overzicht van de hoogst genoten opleiding van de respondenten. Het betreft zowel opleidingen die door respondenten zijn afgerond als opleidingen die niet zijn afgerond.

Tabel 3: Hoogst genoten opleiding van de respondenten (n = 58/nonrespons = 6)

lagere school	21%
lager beroepsonderwijs	26%
middelbaar beroepsonderwijs	29%
hoger beroepsonderwijs	19%
universitair onderwijs	5%
	100%

Gezondheid. Ruim 40% van de respondenten beoordeelt de eigen fysieke gezondheid als matig of slecht. Wat betreft de psychische gezondheid geeft 39% aan in het verleden één of meerdere malen opgenomen te zijn in een psychiatrische inrichting. Een groter aantal, namelijk 31 respondenten (48%), maakt een dusdanig verwarde indruk dat het vermoeden gerechtvaardigd lijkt dat er sprake is van psychische problematiek.

Middelengebruik. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van het middelengebruik, respectievelijk alcohol-, softdrug- en harddruggebruik, van de respondenten. Het betreft de informatie die door respondenten zelf is verstrekt. De categorie 'overigen' bestaat zowel uit respondenten die de middelen niet gebruiken als uit respondenten waarvan gegevens over middelengebruik niet bekend zijn.

Van de respondenten heeft 33% (21) een matig alcoholgebruik, 15% (10) heeft een frequent alcoholgebruik en overigen 52% (33). Voorts heeft 28% (18) een matig softdruggebruik, 31% (20) een frequent softdruggebruik en overigen 41% (26). Vervolgens heeft 19% (12) van de respondenten een matig harddruggebruik, 12% (8) gebruikt frequent harddrugs en 69% (44) overigen. Op twee uitzonderingen na roken de respondenten: ze roken veel en meestal half-zware of zware shag.

4. Studies naar zwerfjongeren in Nederland zijn in dit overzicht buiten beschouwing gelaten.

5. Ter illustratie: in het overzichtsartikel 'The truth about the homeless' van Jenks (1994) worden 25 publicaties aangehaald die tussen 1989 en 1993 op dit terrein zijn verschenen. In: *The New York Review of Books*, volume XLI, number 8, april 21.

6. Zie onder anderen: Altheer, G.W. (1880); Emants, G. (1891); Graaf, H.T. de (1914); Cluysenaer, O.J. et al. (1930).

7. Zie onder anderen: Heydendael, P. (1969); Heydendael, P., F. Boersma, M. Nuy en A. Visser (1980); Heydendael, P., F. Boersma, M. Nuy en A. van Hazedonk (1980); Nuy, M. (1981); Nuy, M.H.R. en P. Heydendael (1986); Nuy, M.H.R. en P. Heydendael (1986); Heydendael, P.H.J.M., M.H.R. Nuy en H.G. Brouwers (1988) (1989) (1990); Nuy, M.H.R. (1989) (1990); Berkel-van Schaik, A.B. en M.H.R. Nuy (1991); Nuy, M.H.R. (1996).

8. Spierings, F. (1994) Thuislozen tussen welzijn en de woningmarkt. In: *Beleid en Maatschappij* 4: 172-181; Greshof, D. (1996) Wie we zijn is waar we slapen 's nachts: Daklozen, thuislozen en andere zwervers. In: *Passage* 5 (2).

9. Zie onder anderen: Spierings (1991: 414); Greshof (1993: 35); Deben et al. (1992: 95); en Brouwers (1988: 151).

Geraadpleegde literatuur

Altheer, G.W. (1880) *Landloperij*. Diss. Leiden.

Anderson, N. (1923) *The hobo: Sociology of the homeless men*. Chicago: The University of Chicago Press.

Anderson, N. (1940) *Men on the move*. Chicago: The University of Chicago Press.

Berkel-van Schaik, A.B. en M.H.R. Nuy (1991) *Mechanismen bij de ontwikkeling van thuisloosheid: Een kwalitatief onderzoek naar de mogelijkheden om met bestaande hulpverleningsinstellingen thuisloosheid te voorkomen*. K.U. Nijmegen.

Blom, A., en L. Perquin (1990) (Ex-)psychiatrische patiënten in een pensiontehuis. In: *Maandblad voor Geestelijke volksgezondheid* 11: 1139-1153.

Bogue, D.J. (1963) *Skid row in American cities*. Chicago: University of Chicago Press.

Brouwers, H. (1988) In: Nuy, M.H.R. (red.) *Decor van sociale armoede*. 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij.

Cluysenaer, O.J. et al. (1930) *Voorkomen en bestrijden van bedelarij en landloperij: Prae-adviezen Algemene Vergadering Nederlandse Vereniging voor Armeenzorg en Weldadigheid te Amsterdam*, Amsterdam.

Cohen, C.I. and J. Sokolovsky (1989) *Old men of the bowery: Strategies for survival among the homeless*. New York: The Guilford Press.

Deben, L., J. Godschalk en C. Huijsman (1992) Dak- en thuislozen in Amsterdam en elders in de Randstad: Stedelijke Netwerken. In: *Werkstukken* 41, UvA, Amsterdam.

Doorn, L. van (1994) *Een zwerfend bestaan: Een stadsetnografische studie naar dak- en thuislozen in Utrecht*. Utrecht: Isor-reeks.

Doorn, L. van (1994) *Wegwijs: Een etnografische studie naar dak- en thuislozen*. Utrecht: NIZW.

Emants, G. (1891) *De bedelarij hier ten lande*. 's-Gravenhage.

Graaf, H.T. de (1914) *Karakter en behandeling van veroordeelden wegens landloperij en bedelarij*. Diss. Groningen.

Greshof, D. (1993) In: Wennink, J. en J. Weeghel (red.) *Thuisloosheid en psychische stoornissen: Achtergrondstudie bij het gelijknamige advies van de Nationale Raad voor de Volksgezondheid*, Utrecht: NcGv-reeks 93-18.

Greshof, D. (1996) Wie we zijn is waar we slapen 's nachts. In: *Passage Tijdschrift voor Rehabilitatie* 5 (2) 55-62.

Heydendael, P.J.M. (1969) *Een psychologische studie over dak- en thuislozen*. Diss. Nijmegen.

Heydendael, P.H.J.M., M.H.R. Nuy en H.G. Brouwers (1988) (1989) (1990) *Prognostisch Landelijk Onderzoek Thuislozen en Thuislozenzorg (PLOTT)*. Nijmegen: Rapport ISG, Deel I, II en III.

Heydendael, P., F. Boersma, M. Nuy en A. Visser (1980) *Kenmerken van maatschappelijk gehandicapten*. Nijmegen.

Heydendael, P., F. Boersma, M. Nuy en A. van Hazedonk (1980) *Uit de pas: Denkbeelden, theorieën en onderzoek over thuislozen en andere maatschappelijk gehandicapten*. Nijmegen: Dekker & Van de Vegt.

Heydendael, P.H.J.M. (1987) *Territoria: Denkbeelden over thuisloosheid*. (inaugurele rede) K.U. Nijmegen.

Horst, R. (1962) *Thuislozen: Beschouwingen naar aanleiding van 100 gevallen van individuele onmaatschappelijkheid*. Assen: Van Gorkum & Comp. NV.

Laeyendecker, L. (1964) Thuisloosheid: Een vorm van afwijkend gedrag. In: *Mens en Maatschappij* 39: 445.

Liebow, E. (1967) *Tally's Corner: A study of negro streetcorner men*. Boston: Little Brown and Comp.

Liebow, E. (1993) *Tell them who I am: The lives of homeless women*. New York: Free Press.

Maso, I. (1987) *Kwalitatief Onderzoek*. Amsterdam/Meppel: Boom.

Mullink, J.A.M. (1963) *Thuisloze mannen*. (diss.) Nijmegen/Utrecht: Dekker & Van de Vegt.